

Mercs István

„Tündér mivoltáruul, s forgandóságáruul”

Koháry István és a szerencse

1. Koháry István, a képír(at)ó

Koháry István (1649–1731) költészetével kapcsolatban általánosan elfogadott tény, hogy Fülek kapitányát, a későbbi országbírót a Thököly Imre börtöneiben eltöltött évek tették költővé. A várkapitány azután került a kuruc fejedelem fogságába, hogy emberei 1682. szeptember 10-én tudta nélkül átadták Fülek várat az ostromlóknak, s több mint három évvel később, 1685. november 6-án szabadulhatott.

Ez az időszak meghatározó mind Koháry életében, mind pedig versírói életművében. A fogság, rabság emléke, s annak költői megformálása visszatérő motívum számára. De szép számmal születtek versek még további három szakaszban. A börtönéveket követő első időszak az egri vár vívása (1687) után köszöntött rá, amikor súlyos sérülést szenvedett. A következőt azok az évek jelentik, amikor a Rákóczi-szabadságharc alatt a budai Vízivárosban húzta meg magát. Míg az „utolsó stációt” a halálát megelőző esztendőkre tehetjük. (Tegyük hozzá, hogy ezek az időszakok nem csak új költemények alkotására nyújtottak lehetőséget, hanem egyben a korábbiak újrendezéséhez is. De ehelyütt nem feladatunk a Koháry-versek datálása körüli problémák tárgyalása.)¹ A fent lajstromozott négy életszakaszban

¹ Szigeti Csaba problémafelvető dolgozatában azt hangoztatja, hogy „[e]gy mű akkor születik meg, amikor materiálisan és szellemi hatásával beérkezik az irodalom intézményébe.” Véleménye szerint tehát Koháry költészetét helyesebb lenne a kötetekben való megjelenés időpontjához igazodva XVIII. század első harmadába besorolni. SZIGETI Csaba, »Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassit követő nemesi költészetben«, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89 (1985): 678. Erre a felvetésre válaszolva Varga Imre azt hangsúlyozza, hogy ez esetben nehezen értelmezhetővé válnának Kohárynak a török elleni és a kuruc-labanc küzdelmekről írt versei, ill. a fogság élményével szorosan összefüggő vizionális álomköltészete. VARGA Imre, »Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához», *Irodalomtörténeti Közlemények*, 90 (1986): 96. Az RMKT-ba Varga Imre érvelésével egyezően nyert besorolást. Vö. KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, s. a. r., *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: 17, 16 (Budapest, Balassi Kiadó, 2000).

közös, hogy a csábrági gróf valamilyen külső kényszerítő ok hatására kárhozottatott tétlenségre, s az idő teljesebb és hasznosabb eltöltésére a költészethez folyamodott. Az olyan előre nem látható, nem jósolható külső kényszerítő okot, mint a fogságba esés, a harci sebesülés vagy a „belső száműzetés” a véletlen, a szerencse művének, a sors, az élet játéknak tekintjük. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy miként gondolkodott Koháry István saját életének tükrében a szerencse fogalmáról, életbeli szerepéről.

A Fortuna-hagyomány rendkívül gazdag és szerteágazó az irodalomban, ill. a jelképekkel dolgozó más művészeti ágakban. A szöveggént kódolható képből, avagy kép és szöveg együttesében, avagy a képet felidézni képes szövegben megnyilvánuló Fortuna-emblematika számos módosulásának, át- és újraértelmeződésének párhuzamosan létező, egymást kiegészítő szólamai az antikvitástól a középkoron, a reneszánszon és a manierizmuson át vezethetők fel a mi szempontunkból fontos barokkig, Koháry István koráig. Ennek az évezredes tradíciónak egyes rétegei elválaszthatatlanul egymásra rakódtak, ezért rendkívül nehéz kideríteni, hogy a vizsgált alkotónál mi az, ami ezen gazdag hagyomány egy-egy szólamának továbbélése, s mi az, ami Koháry költészetében nyer egyéni színezetet. Ezek az egyéni színekkel rendelkező módosulások rendszerint apró eltérések csupán.

A huszonévesen katonai pályára lépő, de magas szintű jezsuita iskoláztatásban részesülő csábrági gróf otthonosan mozgott az allegorizáló emblematika területén. A nagyszombati és bécsi tanulmányait annak a jezsuita rendnek az irányítása alatt töltötte, amely a XVII. század során új lendületet adott Európában, s így Magyarországon is az emblematikus ábrázolásnak.² Bécsben kétszer tett disputációt, mely vizsgákhoz mindkétszer nagy költséggel készített II. Lipót császárt méltató mívés, allegorizáló tézislapot. Az első vizsgára 1666. augusztus 20-a előtti héten került sor, mert az eseményről ekkor keletkezett levélben számolt be édesanyjának. Az disputációra készített embléma elveszett vagy kallódik, az említett levélben viszont magyarázatokkal együtt részletesen leírja az ifjú gróf.³ A leírt emblémában megmutatkozik Koháry királyhű szemlélete, ami az uralkodó dinasztia történetének pontos ismeretével társul. Emellett a korabeli koncepciózus allegorizáló gondolkodás fontos dokumentuma is. A második disputációra 1667. júniusában került sor. Ennek tézislapja fentmaradt.⁴ Koháry idős korából is van adekvát bizonyítéka annak, hogy felfogásában a képirás ill. az írás szoros kapcsolatban volt. A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában van az a fogadalmi kép, amelyen az ő versének

² Ld. KNAPP Éva, „Elterjedt csatornák: A jezsuita emblémaoktatás példája”, in KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 69–85.

³ Ld. „Koháry István tanulókori leveleiből”, közli THALY Kámán, *Századok* 10 (1876): 392–93.

⁴ A tézislapot és annak bemutatását ld. GALAVICS Géza, „Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában”, *Művészettörténeti Értesítő* 53 (2004): 62–68.

strófáit olvashatjuk, ill. rabsága és szabadulása figurális ábrázolását láthatjuk, s ami minden bizonnyal az ő instrukciói által készült, a kronosztikon szerint 1726-ban.⁵

2. Koháry szerencséje: attribútumok

Koháry István a Fortuna-toposz hagyományában is jártas volt. Versei erős nyelvi-sége láttató képekkel idézik meg a szerencsét. A költemények alapján egy változatos, sok külső és belső attribútumból álló katalógus állítható össze.

**Kereke forgását, s forgandó járását látó szerencsének,
óránként változik, változással hízik, nincs nyugta kedvének,
hamar fordul sarka, nincs pórázon nyaka, nem rabja senkinek.**

**Állhatatossága s ő tulajdonsága állhatatlanságában,
ritkán hízelkedik, s gyakran mesterkedik, kit hogy ejtsen kárban,
javait ha osztja, azokat elfosztja, s embert veti porban.**

**Jár, kél nyughatatlan, szaporán s untalan, kerekét forgatja,
soknak Uraságra, fejét méltóságra némelykor juttatja,
többeknek veszélyre s keserves ínségre s gyakortább fordítja.**

**Víg kedvvel sokáig, senkinél mindétig nem szokott mulatni,
az mint vigasságot, úgy szomorúságot könnyen tud szerezni,
nincs állapodása s egy nyomban hágása nem, is szokott lenni.⁶**

Az akrosztikonban jelölt szerző szerencseábrázolásainál a legfontosabb attribútum a kerék. Van rá példa, hogy a kereket egy szerző egy-egy helyen nem említi, vagy egy metszeten nem szerepel, de Kohárynál ez elhagyhatatlan, ha szóba kerül a szerencse. Ha maga a kerék megjelölés nem is szerepel, de a forgás, a változás képzete vagy ezeknek szinonimája utal rá. A szerencse kereke ill. az idő kereke ábrázolások a középkorban átfedésbe kerültek. Így a kerék egyben vanitas-szimbólumként is szerepel, utal arra, hogy a földi életben nemcsak minden ingatag és változó, de mulandó is.⁷

⁵ BUZÁSI Enikő, „Koháry István fogadalmi képe”, *Művészettörténeti Értesítő* 26 (1977): 292–96.

⁶ 16. *A szerencse forgandó voltárul*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Roznyai Dávid...*, 52. Az idézetek helyesírását, amennyiben nem jelent egyéni stílárís színezetet és/vagy nincs értelemmegkülönböztető szerepe, a mai helyesíráshoz igazítottam – M. I.

⁷ Gottfried KIRCHNER, „A fortuna-téma profán értelmezése”, in *Az ikonológia elmélete*, szerk. PÁL József (Szeged: JATE Press, 1997): 450–483.

Koháry *Istenem, szabadics meg!* című versében az idő múlását az évszakok változásával érzékelteti, s mindezt összekapcsolja a szerencse forgandóságának képzetével. Ugyanígy jár el Zrínyi a *Szigeti veszedelem* III. énekének 32–39. strófájában a török apród betéténekében. Zrínyi eposzának részletében a kobzos az évszakok adta áldomásokról beszélve fogalmazza meg életével való meglegedettségét, aminek nyomatókot ad dala utolsó strófájában.

De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz,
Mer elfuttál volna eddig gonoszomhoz,
Ha volnál szabadon; de rám gonoszt nem hozsz,
Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz.⁸

Zrínyi Miklós eposzának betétdala költői körökben ismert és elterjedt volt, kimutathatóan hatással volt Listius A' *szerencsének álhatatlanságáról* ill. Esterházy Pál *Az esztendőnek négy részéről való ének* című műveire,⁹ s Koháry számára sem lehetett ismeretlen. A rabságban senyedő füleki kapitány viszont a csáktornyai gróffal szemben negatív évszaktoposzt használ szerzeménye első 7 versszakában. S ennek a negatív évszaktoposznak konklúziójában is szembehelyezkedik Zrínyi művével.

Szintén hasonlóan vagyon szerencsének
változása, s fordít ősz s telet embernek,
hol tavaszt, hol nyarat, ha tetszik kedvének,
s mindenkor kedvére nem szolgál senkinek.

Zálogját hát ennek senki el nem kapja,
s kereke forgását soha el nem fogja,
ámbár mesterkedjék, s akárhogy akarja,
maga gallérához szerencsét nem varja.¹⁰

Koháry felfogásában a szerencse megköthetetlen. A korábban citált versben „nincs pórázon nyaka” utalt erre. Az emblémákban és Koháry verseiben egyaránt gyakran

⁸ *Szigeti veszedelem*, III, 39; ZRÍNYI Miklós, *Összes versei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, A magyar költészet kincstára 34 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1995), 49. Zrínyi szövegeit a továbbiakban e kiadás alapján, de csak a locusokat megjelölve hivatkozom.

⁹ A három szerző verseiben az emblematika összefüggéseire, a motivikus párhuzamokra és különbségekre ld. KNAPP Éva, »Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30.

¹⁰ 44. *Istenem, szabadics meg!*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 114.

fordulnak elő olyan attribútumok, amelyek arra utalnak, hogy a szerencsét nem lehet leláncolni. Ilyen kifejezés pl. a zabola, a fék, sőt e kettőt együtt is szerepelteti a szerző:

Zabolázó féke s megkötött kereke nincs mert szerencsének.¹¹

A féknélküliség, a zabola nélküli kantár szintén gyakori jellemzője a Fortuna-ábrázolásoknak. A legismertebb talán Dürer nyomata, amelynek alkotója a *Nemesis* címet adta, de *Fortuna* címmel is emlegetik. Az alak bal kezében tartott zabla nemcsak azt fejezi ki, hogy az ábrázolt alak maga zabolátlan, hanem hogy ennek az eszköznek a segítségével képes megregulázni az öntörvényű fennhájzókat.

Dürer képe azért is szemléletes a mi vizsgálatunkban, mert rámutat arra, hogy az ikonográfiai-emblematikai hagyományban a XVI. század elejére átfedésbe kerül a fátumot megtestesítő Fortuna és a hübriszbe esőket megleckéztető Nemesis. S a helyzetet tovább bonyolítja, hogy a humanista felfogásban jelentős szerepet kapó Occasiót is – bár a fék nála nincs jelen – hasonló attribútumokkal ruházták fel.¹² Koháry gondolkodásmódjában a Dürer kép címadásában szereplő Fortuna–Nemesis képzet egybemosódása figyelhető meg, a szerencse fordulását saját elbizakodottságának, önhittségének büntetéseként értékelte.

Fortuna (*Die grosse Fortuna*) – Nemesis Albrecht Dürer 1501–03 körül keletkezett metszetén

Szerzette bűnömnek s hívságos éltemnek ezeket érdeme,
engem de Istennek s mi üdvözítőnknek irgalma, kegyelme
gyakorta bátorít, s azért nem keserít ezeknek gyötrelme.¹³

¹¹ 24. Valaki kardot köt oldalára, vasat várhat az lábára, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 74.

¹² Vö. „A csaknem minden irodalmi és képzőművészeti műfajra kiterjedő reneszánsz Fortuna-recepció az antik attribútumok és a Fortunával rokon alakok további kontaminálódását hozta létre. Az Occasio-, Victoria-, Nemesis-, Tempus-, Venus-, Tyche-, Fors-, Nortia-ábrázolások egyes jellegzetességei sorra megjelentek a Fortuna-képzetkörben, s az Occasio a Fortuna szinonimájává vált.” KNAPP Éva, „Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 479.

¹³ 17. Uram Jesus, segilj, vigasztalj meg engem, oltalmaz, ne hagy el, viseld gondomat én rabságomba, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 53.

A „jár-kél nyughatatlan” szerkezet utal egy másik igen gyakori, Kohárynál is megjelenő attribútumra, a szárnyra. Koháry szerencse-képében még két elterjedt motívumot találunk. *Nagy sokat heverve, sokat is szunnyadva látott és versekben vett álomnak első része* című költeményében képzeletében egy pontosan meg nem nevezett „csuda dolgot” látott a világban,

Melynek kerektségén hol csöttlött, s hol botlott,
s mint egy golyóbison, csak fél lábbal állott,
hol egyhez, hol máshoz botorkázva hajlott,
de bezzeg nagy könnyen sokaktúl elszállott.

Egy megvakult személy volt, akinek szárnya,
erőt s bölcsességet győző tudománya,
mind jóra s mind rosszra hamar találománya,
örömet és bánatot forgató kormánya.¹⁴

A golyóbis s a vakság szintén kedvelt attribútumai a Fortuna-ábrázolásoknak. A versnek ez a részlete tehát a szerencséről szól. A golyóbis egyrészt az ingatagság és az állhatatlanság jelképe, másrészt kifejezi, hogy működése kihatással van a világmindenségre. A vakság jelentése, hogy nincs tekintettel érdemre, erényre, így kiszámíthatatlan. A folytatás az emblematika elterjedt képeit mutatja. A szerencsének műhelye van, ahol kalapálnak, kovácsolnak:

Forgott ott egy kerék hol hamar, hol lassan,
amelyre némelyek fölötte csúfosan,
magok kedve szerint felugordván gyorsan,
könnyen felkaptanak, s hágtanak magosan.

Némelyek ellenben igen nagy sokára,
nehezen s fáradtan értenek aljára,
sok köröm szakadva kaptanak talpára,
s fejek veszélyével sem hágtak magosbra.¹⁵

A Boethius filozófiai vigasztalásáig visszavezethető, a középkorban különösen kedvelt rota Fortunae ábrázolásoknak alapvetően kétféle típusa van. Az egyik

¹⁴ 65. *NAGY SOKAT HEVERVE, SOKATIS SZUNNYADVA LÁTOTT ÉS VERSEKBEN VETT ÁLOMNAK ELSŐ RÉSZÉ*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 196. (A kronosztikonos verscímetek nagybetűvel írom – M.I.)

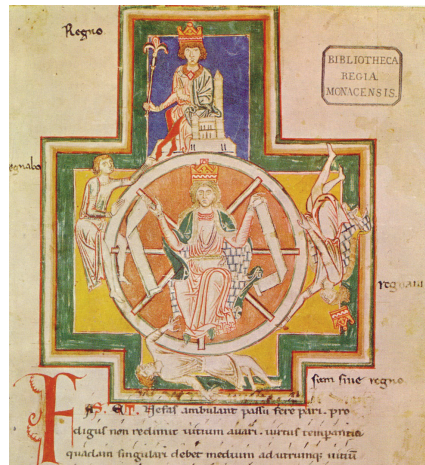
¹⁵ Uo., 196.

ugyanannak az egyénnek a sorsát követi az időben. Tipikus példa, hogy az illuztrátorok a felkapaszkodó, trónon ülő, lezuhanó és földön fekvő uralkodó ábrázolását gyakran a »regnabo« (uralkodni fogok), »regno« (uralkodom), »regnavi« (uralkodtam), »sum sine regno« (nem uralkodom) feliratokkal segítettek értelmezni. Az ábrázolás elterjedtségét mutatja, hogy középkori életszemléletet, életfelfogást az utókor számára híven reprezentáló, bár sokáig kéziratban lappangó *Carmina Burana* lapjain is megtaláljuk.

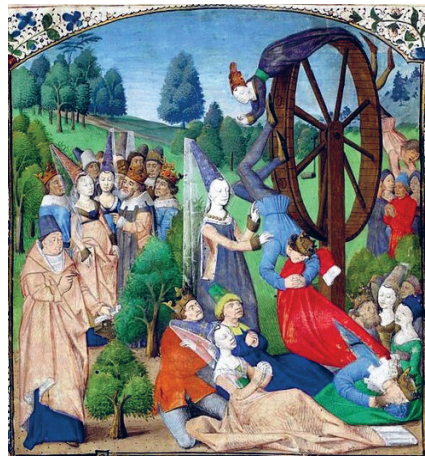
A másik típus kiragad egy időpillanatot, s a szerencse kerekére felkapni kívánó különféle embereket ábrázolja. Koháry ábrázolása az előbbi idézetben e két típust ötvözi, így egyszerre képes megjeleníteni az idő múlását és az adott pillanatban a szerencse kerekére felkapaszkodni vágyók türelmetlen tumultusát. Ezt figyelhetjük meg pl. Boccaccio híres férfiak emelkedéséről és bukásáról, végső soron a világi dicsőség múlásáról, a középkori vanitas-élmény továbbéléséről tanúskodódó művének illusztrációjában is.

Az idő múlásának ábrázolása és a halál említése által a Thököly rabságában szenvedő füleki kapitánynál a Fortuna kereke elválaszthatatlanul összemósódik az Élet kereke ikonográfiájával. A képi ábrázolás csupán négy stációt képes megragadni, azt is csak szigorú egymásutániségben. Koháry leírása viszont kifejezőbb, hiszen képes megmutatni, hogy az emelkedés és bukás korántsem ciklikus, hanem inkább kusza, kiszámíthatatlan.

Jutottak némelyek aljáról földre,
fölről aljára, vagyhogy közepére,

Regnabo – regno – regnavi – sum sine regno. Fortuna kereke, mint az egyéni sors megjelenítője a XIII. századi *Carmina Burana*-kódex lapján

Fortuna kereke, mint a rangon kapni kívánók társadalmi katalógusa Boccaccio *De casibus virorum illustrium* című munkájának 1467-es párizsi kéziratában

s onnan is hol egyik, hol másik részére,
elvégre pediglen élteknek végére.¹⁶

A keréknek lapátjára kapni igyekvők katalógusát több szerzeményében tárgyalja a szerző. A legrészletesebb társadalmi felsorolást az *Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor bú nélkül nem élte* című versben olvashatjuk.¹⁷ Az uralkodói sorsot Nagy Sándor és Dárius példáján keresztül érzékelteti, majd szót ejt az urakról, szegényekről, ifjakról, öregekről, vitézekről, deákokról, prókátorokról, papokról, szántókról, szőlősgazdákról, kalmárokról, vadászókról, halászókról, kockázással mulatókról, kántorokról, borivókról, zenével és táncsal szórakozókról. A halál fogalmának címben olvasható körülírása, a terjedelmes katalógus és a másvilág, mint végső állomás említése egyértelműen a középkorban népszerű, de a barokkban újjáéledő haláltánc motívumát idézi.

A fogságban szenvedő katona többször kitér a szerencsének vitézek életét befolyásoló voltára. A török elleni háborúban való emelkedés, a becsület és hírnév megszerzése miatt a szerencsén való kapás itt pozitív kontextusban szerepel. A Rákóczi-szabadságharc idején viszont a háborút elítéli, a szerencse kerekének megjelenítése itt politikai értelemmel dúsul.

Aki szerencsének földön kerültében,
vágott nagyobb polcra lapáton ültében,
érvén fölségeshez szíve örültében,
jutott, s ült asagra¹⁸ feje szédültében.

Láttuk, mi üdönkben sokan mint jártanak,
háborút szerezve mire jutottanak,
magokra s hazánkra sok veszélyt hoztanak,
károkat, inséget szaporítottanak.¹⁹

¹⁶ Uo., 197.

¹⁷ JELENITS István, „Koháry István: Ez világot senki által nem élte...”, in *Régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 351–364.

¹⁸ Az 'asag' (változatai: 'azsag', 'arsag') magyarázatként a RMKT kiadás jegyzeteiben a következő szerepel: „zsarátnok; tüzpiszkáló rúd, átv. boszorkányeszköz.” KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 625. A Koháry-vers szövegösszefüggése alapján a másodikiként és harmadikiként említett jelentés kizárható, a zsarátnok értelem a valószínűsíthető. A legújabb akadémiai kiadvány, *A magyar nyelv nagyszótára* „parázsban még égő, izzó tüzelőanyag, tüzes üszök” ill. „hamvadó tűz” jelentést is megad a szóhoz. Vö. <http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=azsag&mode=normal> Letöltés: 2020. 09. 13. Ezt figyelembe véve a költeményben szereplő „asagra ült” kifejezés a mai „megégeti magát” szókapcsolat jelentésével lehet rokon.

¹⁹ 75. *KERESZTEL KI KOHOLT S-IRT VERSEIMNEK TOLDALÉKA*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 274.

A Thököly-időszakra való egyértelmű utalással, a felkelés bukásának ismeretében a költő anticipálja a Rákóczi-szabadságharc általa kívánt végkifejletét.

A külső attribútumok után nézzük a belső attribútumokat. Ezek közül a legfontosabb az instabilitás, azaz az állhatatlanság. Ennek három legfontosabb összetevője, egyben Fortuna három legfontosabb jellemzője: mobilis, azaz mozgó; varia, változó és levis, azaz könnyű. Mindezekre eddig is láthattunk példákat. Fontos belső attribútum még, hogy álnok, csalárd és megtévesztő. Amikor jól megy sorunk, képes elhiteni, hogy ez személyes érdemünk.

Az kik uraságra, jutnak méltóságra, dolgokat kedvelik,
Kiknek gazdagságban, részek hatalomban, sorsokat örülik,
Jó szerencséjekben s előmenetelben magokat ítélik.

Jó szerencséjeket s forgó kerekeket messzire fölviszik,
Szerencse forgását s változó járását kétségessé teszik,
Tévelygő s enyelgő, tétova dőlöngő mivoltát sem hiszik.²⁰

A fentebb listázott tulajdonságok a *Fortuna mala*, azaz a rossz, gonosz szerencse alakját idézik, ami a *Fortuna bonával*, a jó, kedvező szerencsével közösen alkotja a *Fortuna bifront*-ot, a kétarcú szerencsét. Ahhoz, hogy pontosan feltérképezhesük, hogy Kohárynál a Fortuna bifrons képzete miként és mennyire artikulálódik, érdemes egy rövid összevetést tenni Rimay János Fortuna-felfogásával. „Rimay szemléletének alapja a jó és a gonosz szerencse kettőssége, megkülönböztetése és szembeállítás. A Rimay által összeállított és kinyomtatásra szánt, Klaniczay Tibor által rekonstruált verseskötetben a második rész első verse előtt álló argumentum kifejti, hogy az emberi élet vidám és gyönyörködtető dolgai a jó, a szomorúságok viszont a gonosz szerencsétől származnak.”²¹ Koháry megkülönbözteti a Fortuna bifrons aspektusait, viszont ezeket nem állítja mereven szembe, hanem a szerencse változékony természetéből adódó magatartásformaként kezeli. A kétarcú szerencsét organikus és megbonthatatlan egységként látja.

De semminek nincsen ott állandó fészke,
hol forgani szokott szerencse kereke,
nincsen szerencsének Zabolázó féke,
keserű, hol édes az ő nyújtott étke.²²

²⁰ 22. *Valaki Istenben bíz, az soha meg nem csalatik*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 65.

²¹ KNAPP Éva, „Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében”, 483.

²² 42. *A kegyes olvasóhoz*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 110.

Knapp Éva rámutat, hogy „Rimay megállapítása korántsem jelenti a kétféle szerencse egyenrangú elismerését. A sztoikus Rimay a Fortuna mala képviselője; szerinte még a Fortuna bona sem jó, hiszen akit a szerencse kedvel, azt a többiek irigylik.”²³ Rimaynál jóval maliciózusabb Koháry a szerencsével kapcsolatban. Amikor a szerencsétől kapunk, akkor is hitető és hazug.

Szerencse neveltet, tiszteltet, böcsültet, s vigasságra viszen,
zúrzavarban kerít, veszéllyel elborít, siralomra vészen,
javait el fogja, s azokat elkapja, sőt semmissé téssen.

Úri méltóságrúl, kincses gazdagságrúl ejthet koldulásra,
vitézi prédában s nyert diadalomban kötözhet rabságra,
ételrül, italrül, friss, víg, jó lakásrül hozhat koplalásra.

Látjuk, érdemére s jó viselésére senkinek nem fűzet,
csalárd álnoksággal s teljes hamissággal bor helyet ad vizet,
szárnyát meg nem foghad, s gallérhoz sem varhad, s félhed, mint az tüzet.²⁴

A csábrági gróf interpretációjában *Fortuna mala* képzelettel teljességgel negligálja a *Fortuna bonát*. Amikor a szerencse ad, akkor sem azért teszi, mert általában véve jó lenne, hanem mert épp akkor jó. Pont ezért Koháry számára nem központi kérdés a szerencse ambivalens viselkedése. A *Fortuna bifrons* képzelet helyett a *Fortuna brevis*, azaz a gyorsan változó, ingatag, csapodár szerencse felfogás az erős nála.

A Koháry szerencse-ábrázolásainál összeszámálható Fortuna-attribútumok áttekintésének zárásaként érdemes megjegyezni, hogy a 16. század elejétől megjelenő, újabb ismertetőjegyek – Knapp Éva ezek közé számlálja pl. a vitorlát vagy a delfint²⁵ – teljességgel hiányoznak, a csábrági verselő emblematikai eszköztárában az ezt megelőző korok megjelenítési vannak jelen. Embléma-leírásainak forrásvidéke részben az antikvitás, részben pedig a középkori keresztény ikonográfiában rejlik. Mindez pedig nagyszombati és bécsi alma matereinek, s a jezsuita oktatásnak a meghatározó voltára utal. Egyben kifejezi azt is, hogy a költő alapvetően az ott elsajátított keresztény stúdiumokon keresztül közelít a témához.

²³ KNAPP, „Az irodalmi hagyományozódás...”, 483.

²⁴ 26. *A' mivel kéntelenek vagyunk, örömet s-jó szívvel cselekegyük*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 79–80.

²⁵ KNAPP Éva, „Az irodalmi hagyományozódás...”, 477.

3. Koháry szerencséje: elmozdulások

Előzőleg számba vettük, hogy milyen emblematikai, ikonográfiai motívumok jelennek meg a Koháry-versekben. Most vegyük számba, mely gyakran használt attribútumok hiányoznak. Ehhez célszerű, ha Zrínyi Miklós Fortuna-Occasióról tett emblematikus reflexióit idézzük.

Az bizony dolog, hogy aki a szerencsét asszonynak nevezte (ugymint Fortuna), és hogy elöl üstökös, hátul kopasz, és hogy szárnyas, és hogy golyóbison áll az egyik lábával, igen bölcsen csinálta azokat a találmányokat. Asszony, mert szereti a serény férfiakat, audaces fortuna juvat, elöl üstökös, hátul kopasz, fronte capillata, post haec occasio calva, annyit téssen, hogy aki a szerencsét üstökön nem ragadja, mikor jön, mikor megyen, híjába kapdozni utána. Hogy golyóbison áll, azt értsd rajta, hogy nem állhat egy nyomban sokáig...²⁶

Zrínyi szerencsekoncepciójának forrásvidékét keresve Klaniczay Tibor megállapította, hogy Fortunát kiszámíthatatlannak tartotta, de felfogásában „az erő, a bátorság, a szorgalmatosság, vigyázás, fáradság, gyorsaság, azaz a machiavellista virtus értelmében felfogott vitézség alkotóelemei szinte csalogatják a szerencsét. Akik ezekkel a tulajdonságokkal rendelkeznek, az eszerint könnyebben részesül a jó szerencsében.”²⁷ Kohárynál teljességgel hiányoznak a szerencse azon tulajdonságai, melyek Zrínyi leírásában annak befolyásolhatóságára utalnak. Nem beszél arról, hogy a férfias kiállást, az illő módon történő udvarlást megháláló asszony lenne. S nem szól arról sem, hogy a megfelelő pillanatban üstökön ragadható lenne. Az üstök eredetileg az Occasio ábrázolások sajátja volt, s csak a 16. századi humanista szemlélet kezdte használni a Fortuna-ábrázolások során. Az üstök hiánya közvetetten megint csak arra utal, hogy Koháry szerencse-felfogásában a humanista tradíció érezhetően alulreprezentált, azt megkerülve a korábbi korok hagyományából építkeznek. S egyben azt is jelenti, hogy a humanista hagyományban közkedvelt, s Zrínyinél is hangsúlyosan artikulálódó kedvező alkalom észrevételén és kihasználásán, az időzítésen alapuló Fortuna-Occasio képzet hiányzik nála.

A Zrínyi-idézetben említettekén kívül még egy elterjedt Fortuna attribútum nem jelenik meg a füleki kapitány szerzeményeiben, a bőségszaru. Emögött két, egyszerre érvényes magyarázat rejlik. Egyrészt – mint már tárgyaltuk – nem ad

²⁶ *Vitéz hadnagy*, 22. aphorismus; ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, kiad. KLANICZAY Tibor és CSAPODI Csaba, 2 kötet. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 1: 485.

²⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. átdolg. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 462.

örökül, csak áztat, sőt amit ad, azt nem ritkán sokszorosan veszi. Amit a szerencsétől kap az ember, földi, tehát múlandó.

Nincs a szerencsének örök adománya,
nem soká virágzik szép Zöld borostyánnya,
elhervasztására ezer találmánnya,
s-abbban fejét törni soha el nem únnya.²⁸

Másrészt a szerencse által adott javak, gazdagság nem a szeszélyes erő sajátja, mert az a legfőbb, egyetlen valódi és állandó jótól, az Istentől származik.

Zrínyi Fortunája ill. Koháry Szerencséje öntörvényű, de végső soron az isteni akarat teljesítője. A Teremtő szabadon engedi ténykedni mindaddig, míg a felsőbb üdvtörténeti célt nem veszélyezteti. Épp ezért – mint azt már több helyen is kifejtette – Koháry nem akarja befolyásolni, pártjára hajlítani a szerencsét. Az igazi és tartós jó csak az isteni kegyelem által, az Istenbe vetett töretlen hit által érhető el.

Ki Istenben bízik, meg nem csalatkozik,
kegyelmében soha meg nem fogyatkozik,
bal szerencse sorsán nem is csudálkozik,
mostoha ügyében se nem siránkozik.

Gonosz szerencsének mérgét kerülheti,
játéka próbáját semminek vélheti,
öldöklő fullánkját méltán nem félheti,
meg tartott hitének jóvát remélheti.²⁹

A szerencse evilági erő, mely próbatételre készíteti az embert, s melynek „öldöklő fullánkja” bűn, melynek következménye a halál. A második idézett strófában Koháry evokálja Szent Pál levelének részletét: „⁵⁵Halál, hol a te győzelmed? Halál, hol a te fullánkod? ⁵⁶A halál fullánkja a bűn, a bűn ereje pedig a törvény. ⁵⁷De hála Istennek, aki megadta nekünk a győzelmet a mi Urunk Jézus Krisztus által”. (1Kor 15:55–57)³⁰ A Koháry versrészlet újabb példa, hogy nála a szerencse tematika nem ritkán összefonódik a halál és üdvözülés képével.

²⁸ 48. *Nulla calamitas sola*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 126.

²⁹ 74. *MOSTOHA SZERENCSENEK LEIRT FORGANDOSÁGÁRVL*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 270.

³⁰ A bibliai passzusnál a ma használatban lévő *Káldi-Neovulgátát* idéztem: <https://szentiras.hu/KNB/1Kor15> Letöltés: 2020. 09. 13.

Zrínyi aphorizmusa folytatásában Fortunának a vitézi életben való szerepét elemzi.

De bár úgy légyen is, hogy hátot mutasson az embernek a szerencse, vitéz, nem kell azon megfélemleni; akkor válik meg az ő embersége, akkor vitézsége, akkor nevelkedik jó híre neve. Az arany a tűzben, kormányos szélvészben, vitéz veszedelmében esmerszik meg.³¹

Zrínyi koncepciójában a vitéz a harcban szerencsét próbál, vitézsége mértéke pedig attól függ, abban ismerszik meg, hogy a szerencse fordultával mennyire képes helytállni. A rabságban sínylődő Koháry a szerencse elpártolását olyan próbatételként értékeli, amiből moralizáló tanulságot von le.

Oskola rabságom, taníta fogságom világos példára,
ragyogó szép fénye s tündöklő víg színe mely hamar homályra,
szívünk fájdalmával s fejünk romlásával jusson változásra.

Adok Istenemnek, hálát teremtőmnek, melyért mostanában,
tudom, hogy elhinni, szerencsének hinni kedvező voltában,
képtelen embernek, nem is kell senkinek virágzó sorsában.

Én mind kedvezését s mind hízelkedését tartom már semminek,
semminemű jóvát, sem ámitó szovát, nem is tartom kincsnek,
egyedül Istenben s nem az szerencsében reménye fejemnek.³²

Míg Zrínyinél a Fortuna elpártolása a vitézség próbája, addig a szintén katona Kohárynál az ember Istenbe vetett hitének próbatétele. A szerencse kitüntetett szerepet kap Kohárynál, amikor saját sorsát, helyzetét földi síkon értékeli. Amikor viszont önnön életét eszkatologikus távlatból szemléli, a szerencse evilági nagy hatalma szertefoszlik. Az *interpretatio Christiana* hagyományát követve a szerencsét isteni akarat megtestesítőjeként kezeli, saját sorsát, emelkedését és bukását pedig morális példaként tárja mások elé.³³ Ez lehet adekvát magyarázata annak, hogy a rabság, kézsebesülése és a Rákóczi-szabadságharc kényszerű restsége után évtizedekkel, évekkel, szükségét látta versei megjelentetésének.

³¹ *Vitéz hadnagy*, 22. aphorismus; ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, 1: 485.

³² 16. *A' szerencse forgandó voltárul*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 52–53.

³³ Az oktató-moralizáló jellegre Jelenits István is felfigyelt: „*Oskolának látja a rabságot, mint Balassi a vitézi életet; verseiben nem panaszkodik, hanem elmélkedéseinek eredményeiről »ad jeleniséget«, mint a diák arról, hogy mit tanult.*” JELENITS István, „Koháry István: Ez világot senki által nem élte...”, 353.

Rimaynál a *Fortuna mala*-felfogás a hangsúlyos, s a jellemző magatartás a tartózkodás, a sztoikus távolságtartás: „Ne fuss szerencsének / Híres vásárára”.³⁴ A magyar irodalomtörténet legismertebb *Fortuna*-verse, a 18. század második felében alkotó jezsuita Faludi Ferenc *Forgandó szerencse* című verse azt sugallja, hogy a szerencse irányítható,³⁵ de a helyes viselkedés vele szemben mégis a sztoikus magatartás. Koháry, akinél a *Fortuna brevis* képzete van jelen, az önkényes forgandóság ellen csak a teljes elzárkózást látja hatásosnak. A *Fortuna* műhelyének leírását tartalmazó *Nagy sokat heverve, sokat is szunnyadva látott és versekben vett álomnak első része* című vers végén az állhatatlan szerencse ellenében megjelenik az Úr angyala, s szózatot intéz a rabhoz, amit a fogoly következőképp foglal össze:

Mert már kitanultam, döghalál és éhség,
hadbéli háború, rabság és betegség,
kárvallás, szegénység és szerencsétlenség
s más több egyéb féle világi sok ínség.

Az élő Istennek szent Akaratjából
származik emberre s látogatásból,
s hogyha nem tanulunk ostorozásából,
kirekeszt bennünket maga országából.³⁶

A szerencse csapodár, forgandó és megbízhatatlan, de a földi lét mozgalmasságát megjelenítő barokk nyugtalanul vágyta, kereste, kutatta az állandót, a konstanst. Koháry barokk emberként ezzel a nyugtalansággal vágyott minderre. Még a változó szerencse megjelenítésében is megragadta mindezt:

„Állhatatossága, s ő tulajdonsága állhatatlanságában”.

A gondolat egész Ovidiusig visszavezethető. Az ellentétben alapuló oximoront és paradoxont a kereszténység is érvényes kifejezési formának tartotta *Fortuna* ambivalenciájának megragadására. A kora újkor gondolkodásában szintén jelen van, mint azt a jezsuita Bernhard Bauhuis (1575–1619) *De Fortuna constantia* című epigrammája is mutatja.³⁷ A forgandó és állhatatlan szerencséével szemben

³⁴ Rimay költészete kapcsán Amedeo Di Francesco a klasszikus sztoicizmusnak a keresztény vallás keretein belüli megújulásáról szól. Vö. Amedeo DI FRANCESCO, „Rimay János kísérlete a magyar filozófiai líra megteremtésére”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983), 163–172, 170.

³⁵ Vö. SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2005), 200.

³⁶ 65. NAGY SOKAT HEVERVE, SOKATIS SZUNNYADVA LÁTOTT ÉS VERSEKBEN VETT ÁLOMNAK ELSŐ RÉSZE, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 205.

³⁷ Vö. KIRCHNER, „A fortuna-téma profán értelmezése”, 287–288.

az állandót, a konstanst az Isten jelenti. Koháry szerencse és üdvözülés kérdését tárgyaló verseinek alapgondolata is egy paradoxonban gyökerezik: sorsa rosszra fordulása, szerencséje elvesztése az igazi szerencse, mert a próbában megmutatkozik lelkiereje, állhatatossága, s így Isten országába kerülhet.

A csábrági költő a sorsával nem pöröl, abban a Teremtő akaratát látja, s többször hivatkozik az isteni rendelésre. Van, hogy verscímiben tette ezt: *Fölséges Istennek bölcs rendelésén, sorsunknak is folyásán meg kel embernek elméjét nyugtatni*. Van, hogy hosszabb szakaszon keresztül, s van, hogy egy strófában fejtegeti ezt.

Az élő Istennek örök végzésébül
rendeltetett mellém kegyelmességébül,
hogy hozza fejemet minden veszélyébül
lelki, testi jómra bölcs vezérlésébül.³⁸

Egyértelműen kifejezi azt is, hogy a szerencse az isteni rendelésnek alávetett. Beszél arról is, hogy nem a szerencse, hanem a Teremtő kegyeit kell keresni.

Légyen de azonban minden dolgaimban tetszése Istennek,
mint rendelni fogja, á szerint akarja folytát szerencsémnek,
elmém, eszem, kedvem s hozzája tért szívem mivoltát éltemnek.³⁹

Folyamatosan hangoztatja, hogy az Úr akaratának aláveti magát. De ezzel együtt mégis előfordul, hogy Balassira emlékeztető módon érvel saját üdvözülése mellett.

Magasztalásodra és imádásodra tartsd meg én erőmet,
adjad egészségem s tűrő csendességem, s vigasztalj engemet,
tenéked mint tetszik, s legjobbban mint látszik, rendeljed ügyemet.

Egy hajam szálára s inkább én magamra tudom jól gondodat,
nem hagyod hát veszni, sem kétségben esni te bűnös szolgádat,
rab fejemre nyújtod, s tőlem meg sem tiltod te szent malasztodat.

Akarod, hogy éljek, és hogy üdvözüljek, s-ne essem pokolban,
boldogulásomat, s-nem kárhozatomat kívánod sorsomban,
szent Fiadnak vére, lelkemnek bőv bére ne essék héaban.⁴⁰

³⁸ KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 258.

³⁹ 18. *Fölséges Istennek bölcs rendelésén, sorsunknak is folyásán meg kel embernek elméjét nyugtatni*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 58.

⁴⁰ 17. *Uram Jesus, segilj, vigasztalj meg engem, oltalmaz, ne hagy el, viseld gondomat én rabságomba*,

Ez utóbbi passzusban az isteni rendelés mellett megjelenik a gondviselés és a kegyelem fogalma. E három teológiai alapvetés együttes említése mögött a katolikus felekezeten belül egyértelműen a Szent Ágoston-i predesztináció hatása sejlik fel.

Figyelemre méltó felvetés mutatkozik meg, ha Koháry szóhasználatának vizsgálataira fordítjuk tekintetünk. A szerzemények címeiben, szövegeiben 173-szer fordul elő a szerencse valamilyen formában, míg további 16-szor az ebből képzett „szerencsétlen” egyes alakjai. Bár a szerencse említésénél a jelentésekben vannak elmozdulások, de mindannyiszor az emberi sorsot befolyásolni képes erőként jelenik meg. Egyéni tulajdonságokkal felruházva, de következetes kisbetűsen, hatalmától mintegy megfosztva. Ugyanakkor a tekintélyes méretű életműben egyszer sem fordul elő a Fortuna megnevezés. A szerencsét az ókori görög és római, ill. a középkori Fortuna-ábrázolások attribútumaival ruházta fel, miközben az elfogadott gyakorlattal ellentétben nem használja antik megnevezését.

Egyértelmű, hogy tudatos és koncepciózus szóhasználattal állunk szemben. Kézenfekvő, de elégtelennek tetsző magyarázatnak tűnhet, ha mindezt annak tulajdonítanánk, hogy a füleki várkapitányként szolgáló, vitézi életben edződő, katonák közt élő Koháry nyelvezetével a leginkább Balassi fémjelezte végvári-vitézi nyelvhasználatot idézi. Kétségtelen, hogy ez a tradíció is jelen van és megmutatkozik Koháry versszerző repertoárjában.

**Mérész, jó vitézek, kiknek erős kezek, dücsőségben élnek,
ellenség határát, feldőlják Táborát, gazdag prédát nyernek,
Iesektül de tartván, szerencsét próbálván bú nélkül nincsenek.**⁴¹

Vagy:

**Legnagyobb munkájok, sokféle próbájok van ez ilyeneknek,
életek veszélyben, forog szerencsében vitéz Embereknek,
Iágy, puha párnákon s vetett nyoszolyákon ritkán heverhetnek.**⁴²

Ám ilyen mérvű tudatosság mögött fontosabb indok bújjik meg. Sokkal valószínűbb, hogy a mitológiai név említésével, de még csak a magyarban használatos szerencse szó nagybetűs írásával sem akarta az istenség látszatát keltve felemelni ennek a sorfordító erőnek a jelentőségét. Emögött szintén joggal feltételezzük a nagyszombati és bécsi

KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 55.

⁴¹ 31. *Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor bú nélkül nem élte*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 87.

⁴² 33. *Igen szép dolog minden félelem nélkül, Istent szolgálván nyugodalomban lenni*, KOMLOVSZKI és S. SÁRDI, *Rozsnyai Dávid...*, 91.

évek során megalapozott keresztény gondolkodásmódot. Az egyetemi tanulmányok meghatározó auktoritása Szent Ágoston volt. Megfontolandó egybeesés sejlik fel, ha a hippói püspök *Retractationum* című kései művében tett önkritikus megjegyzését idézzük fel. Arról beszél, hogy hibázott, amikor korábban a Fortuna megnevezést használta, mert sokan nem Istennek, hanem Fortunának mondanak köszönetet.⁴³ Bár ez az egyezőség a forrásként való azonításhoz kevés, de szemléletében mindenképp elgondolkodtató.

Klaniczay Tibor írta, hogy „Zrínyinek a szerencsével kapcsolatos elmélkedései egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy a magyar filozófiai gondolkodás történetében helyet kell biztosítani számára. Filozófia-történetünknek is fel kell figyelnie Zrínyire.”⁴⁴ A figyelemfelkeltő szándékú, kissé talán elrugaskodott felvetés a filozófusok körében nem keltett visszhangot, holott kétségtelen, hogy a bölcsélet irányából közelítő dolgozat izgalmas szempontokat vethetne fel. Bene Sándor kéziratban lévő munkájában viszont alaposan körbejárja Zrínyi szerencse-konceptiójának filozófiai hátterét az irodalomtörténet és forráskutatás szempontjából.⁴⁵ A két hadvezér-politikus és költő írásművészetében egy újabb sajátos átfedés, hogy Zrínyi – Koháryétól végeredményben gyökeresen eltérő – szerencse-felfogása mögött Bene Sándor is Szent Ágoston predestináció-tanát véli felfedezni. Ha Koháry szerencse-verseire fordítjuk tekintünk, egyértelműen túlzás lenne, ha a teológiatörténetben kérnénk neki helyet. Az viszont kijelenthető, hogy az egykori jezsuita növendék, alapos teológiai tudás birtokában lévő csábrági gróf szerencse-költeményeinek ill. bizonyos más verstípusainak – mint pl. a halállal kapcsolatos szerzemények ill. vanitas-versek – interpretálásában a teológiai szempontok bevonása haszonnal jár.

⁴³ „verumtamen paenitet me sic illic nominasse fortunam, cum videam homines habere in pessima consuetudine, ubi dici debet: hoc Deus voluit, dicere: hoc voluit fortuna.” *Retractationum*, I. 1. 2.; <http://www.augustinus.it/latino/ritrattazioni/index2.htm> (hozzáférés: 2021. 02. 04).

⁴⁴ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 467.

⁴⁵ BENE Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete és a modernség hagyománya*, Budapest: Gondolat Kiadó – Osiris Kiadó, 2021. (Megjelenés alatt.)